

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ РУКОПИСНОЇ КНИГИ

Л. А. Гнатенко
кандидат філологічних наук
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЧАСУ НАПИСАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАНОНІЧНИХ МАНУСКРИПТІВ XIV ст. ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (ЗА ГРАФІКО- ОРФОГРАФІЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ ПИСЬМА)

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається дванадцять канонічних манускриптів XIV ст., які належать до української писемної спадщини. Всі вони включені до новоствореного хронологічного каталогу «Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог» (Укладання, вступна стаття Л.А. Гнатенко), який нині готується до друку. У процесі роботи над каталогом було проведено переописування, як відомих у науці рукописів XIV ст., так і опис рукописів, ще не залучених до широкого наукового обігу, з урахуванням основних новітніх даних та результатів сучасних джерелознавчих, допоміжних історичних та гуманітарних галузей знань, а також на основі власного досвіду в описуванні давніх кирилических манускриптів, безпосередньо українських, та дослідження їх графіко-орфографічних систем¹.

Давні кирилическі манускрипти київських колекцій та збірок вивчали й описували з кінця XIX ст. такі вчені, як Г. Крижановський, В.П. Владимиров, М.І. Петров, О.О. Лебедев та ін.² У середині XX ст. їх досліджував київський палеограф, знавець давньої писемності, філолог, колишній завідуючий відділом рукописів М.В. Геппенер, яким було підготовлено й видано перший хронологічний каталог колекцій та зібрань сховища: «Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу

рукописів Центральної Наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації)” (К., 1969)³, за даними тогочасних гуманітарних наук, з урахуванням досвіду попередніх описувачів, київських учених кінця ХІХ – початку ХХ ст. Учений, датуючи манускрипти й визначаючи тип письма, подавав у примітках, на відміну від каталогів М.І. Петрова та О.О. Лебедєва, коментарі й пояснення щодо основних елементів опису та результатів проведених ним досліджень. Цей принцип описування й коментування був використаний і нами.

Серед українських канонічних манускриптів ХІV ст. в ІР НБУВ є два неповних кодекси (ф. 306 (КПЛ), № 4 п/1; ф. І, № 4052), дев'ять уривків і один фрагмент⁴. З них: сім рукописів, які проходять за каталогом М.В. Геппенера, описи якого були включені до «Сводных каталогов» ХІ–ХІІІ ст. (1984 р.) та ХІV ст. (2002 р.)⁵: № 8 (ф. І, № 6713), № 11 (ф. 235, № 5), № 12 (ф. 8, № 1 м), № 13 (ф. 306 (КПЛ), № 4 п/1), № 14 (ф. 306 (КПЛ), № 5 п/19), № 15 (ф. 301 (ЦАМ КДА), № 380 п), № 16 (ф. 235, № 6); один кодекс перенесений нами з ХV ст. (ф. І, № 4052); чотири рукописних уривки з надходжень до ф. 235, три з яких (№ 11, 12, 18) були виявлені в Житомирському краєзнавчому музеї під час роботи археографічної експедиції ЦНБ АН УРСР, очолюваної завідувачем відділом рукописів М.П. Візиром, у 1978 р. (попереднє датування та встановлення змісту уривків було проведено російською вченою Л.П. Жуковською), а 29 березня 1979 р., згідно з наказом Міністерства культури УРСР, у складі інших житомирських уривків, були передані на постійне зберігання до відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. Четвертий уривок (№ 19) – був вилучений у 1992 р. М.П. Візирем з корінця Псалтиря ХVІ ст. (ф. 307, № 416 п/1640)⁶.

Ці дванадцять українських манускриптів і стали об'єктом даної статті, описи і дослідження яких далі подаються в хронології проведеного нами датування, з вказівкою номерів новоствореного каталогу ХІV ст. У роботі основні археографічні, палеографічні та кодикологічні дані наводяться коротко; датування інших учених представлено в хронології вивчення і описування манускриптів, що дає можливість простежити процес археографічного становлення визначення часу написання конкретного рукопису. Основна увага приділяється проблемі ідентифікації часу написання манускриптів, визначенню типу письма та графіко-орфографічних особливостей. Наводяться пояснення щодо результатів проведених досліджень, на основі яких було здійснено підтвердження або уточнення даних попередніх дослід-

ників, або взагалі передатовано рукописи. У зв'язку з тим, що всі досліджувані пам'ятки писані на пергамені, що ускладнює проведення датування, то ідентифікація часу написання рукописів проводилася, як і попередніми дослідниками, переважно на основі письма, оздоблення та кодикологічних даних, проте останніх – обмаль. Також, оскільки більшість досліджених і переписаних нами рукописів проходили за каталогом М.В. Геппенера, ми вважаємо необхідним подавати розгорнуто або повністю коментарі ученого щодо датування, встановлення типу письма та графіко-орфографічних особливостей. Така форма викладу була вибрана для того, щоб учені, які працюють над даною проблемою, або просто зацікавлені читачі, могли прослідкувати процес проведення нами ідентифікації часу написання давніх рукописів та дослідження типу письма й правописних особливостей; простежити й порівняти дані й результати досліджень, отримані М.В. Геппенером і нами; зробити свої висновки та підтвердити або заперечити отримані нами результати, що є важливим для подальшого вивчення рукописів. До подання в повному обсязі цитат М.В. Геппенера нас спонукало й те, що в своїй роботі ми використовували дані його досліджень, полемізуючи з ним, а також тому, що каталог ученого є бібліографічною рідкістю і не доступний широкому загалу дослідників.

І так, досліджувані манускрипти писані на пергамені церковнослов'янською мовою української редакції, переважно уставом, різних типів і часу; півуставом писано лише два рукописи (№8 – ф. 235, № 11; № 23 – ф. I, № 4052).

Стихирар мінейний, нотований (ф. I, № 6713; каталог №32). Кінець XIII – початок XIV ст. (Тиховський 1904 – Стихирар нотований, XII–XIII ст.; ПС XI–XIV 1966 – Канони Різду Христову і Богородиці, з нарядковими нотними знаками, XIII–XIV ст.; Геппенер 1969 – Канони Різду Христову і Богородиці, XIII–XIV ст.; СК XI–XIII 1984 – XIII/XIV ст.)⁷. Уривки в [4°], на двох неповних аркушах, складених із порізаних шматочків пергамену. Два маленькі фрагменти цього уривка знаходяться і під шифром ф. I, № 6711*. Повністю опубліковані Ю.І. Тиховським та частково – М.В. Геппенером⁸.

Уривок Стихирара мінейного писаний уставом кін. XIII – поч. XIV ст., великим, в два стовпці, одним почерком.

Перший дослідник уривків Ю.І. Тиховський, який склав їх з невеликих шматочків пергамена, виявлених ним у Волинському Євангелії др. пол. XVI ст., вважав, що за походженням ці аркуші, вірогідно, волинські і, безсумнівно, малоруські (тобто, українські. – Л.Г.). І за

правописом – типowo малоруські, в них читається, наприклад: «избавлѣнїе, поклонѣнїе, придѣте» (2-чі), і навіть: «ви(дѣ)ты» (?), мабуть. Оригінальна також форма: «благочѣстивїе»⁹.

М.В. Геппенер в опису уривка подає таку характеристику письма: “У письмі помітне прагнення до широких, що наближаються до квадрата, форм літер (при висоті близько 5 мм), поряд з окремими дуже вузькими (О, С, Е, але тут же широкі О з вертикальними потовщеннями) і до натисків (ще не різких, переважно по вертикалях, частково по горизонтальних і скісних лініях). Можна спостерігати ряд порушень симетрії, що трохи намічені у межах окремих літер: перемички ІА, ІЄ, ІЮ зсунуті від середини літери вгору, іноді трохи скошені; те саме спостерігаємо і в літерах Н, И, причому тут перемичка іноді наближається до горизонталі і в окремих варіантах обидві літери майже тотожні. Зменшена головка літер Ж, Ч у вигляді гострокутного розщепу на ніжці, іноді трохи асиметричного, замість попередньої круглої чаші. Відзначимо ще трохи відкинута у правий бік хвостик З; Ѡ з низькою середньою частиною; щогла Ъ майже не підвищується над рядком. Ці деталі свідчать про деяку штучність спроб відновити порушену геометричну правильність загального вигляду письма. Очевидно, маємо тут ранню стадію (кінця XIII або початку XIV ст.) формування штучного “літургічного” устава богослужбових книг східних слов’ян, який остаточно склався уже в першій половині XIV ст. і панував (а одночасно ще помітніше вироджувався) в другій половині століття. Із особливостей графіки відзначимо виключне вживання Ъ з ером (Ѣ). Як сам тип письма, так і особливості графіки й орфографії (Ѣ, послідовне вживання ІА і А в певних положеннях, явище повноголосся і т. ін.) виразно вказують на східнослов’янське походження рукопису. Деякі архаїзми і незвичайні оглосовки глухих (“ото вѣстока”) і т. ін., а також майже повна відсутність надрядкових літер і титлів у тексті канонів пов’язані, мабуть, з особливим призначенням співацького рукопису”¹⁰. На нашу думку, рукопис за графіко-орфографічними особливостями письма можна віднести до кінця XIII – початку XIV ст. Нотація Стихираря знаменна, має типове накреслення для давнього періоду. Серед знаків використовуються: “паракліт”, “крюк простий”, “крюк мрачний”, “крюк світлий”, “стопиця”, “статія”, “статія світла”, “стріла”, “криж” (у кінці піснеспівів), та ін. Вживаються й фітні накреслення”¹¹.

Збірник слів та повчань¹² (ф. 235, № 18; каталог №20). Початок XIV ст. (опис фондovий – Житомирські уривки, XIV ст.). Уривок у

2°, на одному аркуші, з вирізаною вгорі частиною тексту; використовувався як обкладинка.

Писаний уривок великим уставом поч. XIV ст., у два стовпці, одним почерком. Найхарактернішими особливостями письма є: у букв **ІА**, **ІЄ**, **ІЮ** з'єднувальна перемичка посередині букв, а в **Н**, **И** – майже вгорі; у букви **О** висока середина; пишеться графема **Ѣ**; йотації звуків **А** та **Е** передається на початку слів та після голосних через **ІА** та **ІЄ**: *іако, общаа, ієсть, терпѣньє*; послідовно пишеться диграф **ОУ**: *оукорєнить, истинуоу, м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через Ъ та Ї: мѣсль, сонъ та ін.*

Псалтир (ф. 8, № 1 м; каталог №29). Перша половина – середина XIV ст. (Адріанова 1908 – перш. пол. XIV ст.; Маслов 1910 – XIV ст.; Геппенер 1969 – перш. пол. – сер. XIV ст.)¹³. Уривок у 4°, на двох аркушах. Повністю опублікований В. Адріановою¹⁴.

Описуючи уривок, М.В. Геппенер вказував, що текст з українськими особливостями, і робив відсилку на спостереження В. Адріанової, яка “поряд з такими загальносхіднослов'янськими рисами, як занепад глухих, перехід їх у чисті голосні, а також збереження архаїчних форм з **КѢ**, **ГѢ** (*грѣшникы, оубогымы*) відзначає в фонетиці рукопису такі українські особливості, як нове **Ѣ**, перехід **У** у **В** і **В** в **У**, змішування префіксів **СѢ** та **ИЗѢ**, навіть один раз перехід нового **Ѣ** в **И**”¹⁵.

Писаний уривок уставом перш. пол. – сер. XIV ст., середнього розміру з легким нахилом уліво, в один стовпець, одним почерком. М.В. Геппенер тип письма визначав як літургічний устав, нерівний, витягнутий угору. Учений подавав таку характеристику графіко-орфографічних особливостей письма: “Накреслення літер невпевнені, ніби тремтячі, з деяким нахилом вертикальних ліній то в правий, то в лівий бік, а горизонтальні часто йдуть навскіс. Ті й інші дещо викривлені. Не чітко виражено чергування натисків (переважно вертикальних) і волосяних ліній. Щодо окремих літер – перемичка **ІА**, **Н**, **И** високо вгорі, а у **ІЄ** (і часто у **ІЮ**) строго посередині, потрапляючи в язичок (архаїзм); **Ж** – майже без верхньої частини; **Ч** – розщип на високій ніжці; **З** – із потовщеним горизонтальним коліном у правий бік, на лінії рядка і дуже коротким тонким хвостиком. Відзначимо ще такі особливості даного почерку, як **Ѣ** з вигнутим коромислом на рівні верхньої межі рядка, кінець щогли ледь виступає над ним; **В** – майже чотирикутне із скісною лінією, що відділяє верхню петлю від нижньої”. Далі археограф продовжує, роблячи посилання на В. Адріа-

нову: “У графіці рукопису, поряд із вживанням **Ы** з ером і встановленою системою чергування **ІА** і **А**, В. Адріанова (Київський уривок...) відзначає майже виключне вживання сполучення **ОУ** (лише тричі – **У**). На основі цієї ознаки, а також способу написання **Ч** (висота розщепу дорівнює висоті ніжки; зміни цього співвідношення, на нашу думку, більше залежить від типу письма, ніж від часу) вона схильна датувати рукопис першою половиною XIV ст. Не заперечуючи наявності архаїзмів у графіці (див. вище **ІЄ** і **ІЮ**), а також у фонетиці і морфології рукопису, слід все ж врахувати, що як за системою натисків, так і за асиметричним написанням ряду літер письмо рукопису вже відбиває період більш чи менш оформленого штучного літургічного устави. Це може бути як перша половина, так і середина XIV ст., якщо взяти до уваги невпевнене письмо не зовсім досвідченого переписувача – любителя чи провінціала”¹⁶.

Євангеліє апракос (ф. 306 (КПЛ), № 5 п/19; каталог №5). Середина XIV ст. (Петров 1896 – не пізніше XIV ст.; ПС XI–XIV 1966 – XIV ст.; Жуковська 1968 – XIV ст.; Геппенер 1969 – др. пол. XIV ст., на стор. 140, табл. XI, у підтекстовці до ілюстрації арк. 1 вказано др. пол. – кін. XIV ст.; СК XIV 2002 I – др. пол. (кін.?) XIV ст.)¹⁷. Уривки в 2°, на двох аркушах; використовувалися як обкладинка. Публікація М.В. Геппенера арк. 1¹⁸.

Писано уривок уставом сер. XIV ст., великим чітким, в два стовпці, одним почерком. Найхарактернішими особливостями письма є: у букв **ІА**, **ІЄ**, **Н**, **И**, **Ю** з'єднувальна перемичка вище середини літери; вживається графема **Ы**, але зустрічається й новітня **Ы**: *въ Оны 1, азары 1*; буква **Ч** – у вигляді розщепу, **Ж** – з маленькою верхньою частиною; йотація звука **А** передається після голосних через **ІА**: *антонья*; йотація звука **Е** передається на початку слів та після голосних через букву **ІЄ**: *ієвгѣньи 1, первою 1*, а в посиленнях послідовно ставиться і **Є** широкі в слові *Єуѣа 1, 2 зв.*; дифтонг **ОУ** наявний на початку слів, а в середині слів після голосних монофтонг **У**: *оульаны 1, владуцю 1*; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ь** та **Ъ**: *ієсть 1, ієрѣлмь 2 зв.*

М.В. Геппенер, описуючи уривок, тип письма визначив як “великий пізній літургічний устав”, датуючи його другою половиною XIV ст., і відмічав: “Письмо дуже схоже на Лаврський рукопис № 4, проте більше (0,5 – 0,6 см висотою) і ширше, літери розставлено ширше, різкіше підкреслено натиски, переважають строго вертикальні лінії з прямокутними кінцями. Порівняно з попереднім рукописом відзна-

чимо такі відмінності в окремих літерах: строго горизонтальні, хоча й високо зміщені вгору потовщені перемички **Ю, Я, Ю**, чітке розрізнення **Н** і **И** (перемички також угорі), ще більше відкинутий потовщений хвостик”¹⁹.

Євангеліє апракос повний (“Лаврське Євангеліє”) (ф. 306 (КПЛ), № 4 п/1; каталог №6). Третя чверть XIV ст. (до 1370 р.) (Востоков 1842 – поч. XV, або ще XVI ст.; Срезневський 1863 – 1370 р.; Срезневський 1875 – 1370 р.; Голубев 1883 – XIV ст.; Крижановський 1889 – перш. пол. XIV ст.; Владимиров 1890 – 1370 р., або раніше; Воскресенський 1894 – XIV ст.; Петров 1896 – XIV ст.; Волков 1897 – 1370 р. або раніше; Кримський 1907 – бл. 1370 р.; Титов 1911 – XIV ст.; Свенціцький 1920 – XIV ст.; Шахматов, Кримський 1924 – до 1370 р.; Карський 1928–1370 р.; Запаско 1960 – XIV ст. (тоді автором вважалося втраченим під час Другої світової війни); ПС XI–XIV 1966 – XIV ст.; Жуковська 1968 – XIV ст.; Геппенер 1969 – сер. або др. пол. XIV ст.; Запаско 1995 – др. пол. XIV ст., до 1370 р.; “Евангелие от Иоанна” 1998 – кін. XIV ст.; СК XIV 2002 I – кін. XIV ст.; Фрис 2003 – др. пол. XIV ст., до 1370 р.)²⁰. На арк. 170 зв. є власницький запис 1370 р., чорнило, яким він написаний з часом вицвіло; запис був обрізаний при оправленні книги в сер. XVIII ст., а в кін. XIX ст., при спробі І.І. Срезневського його прочитати, постраждав від хімічних реактивів, і сьогодні на його місці синя пляма, через яку проглядають лише окремі літери: “...лѣт гних [...] „сѡ.бѣ. [...] лѣта. гєнв...” [6878/1370 р.]. А.Ю. Кримський, вивчаючи рукопис та запис, який він міг прочитати тільки за допомогою фотографії, та спираючись на дослідження І.І. Срезневського, вважав, що Євангеліє написано до 1370 року, до часу внесення запису²¹. А. Турілов, уточнюючи дані рукописних кодексів для “Сводного каталога славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в.” (М., 2002. Вип. 1), час написання пам’ятки відніс за палеографічними даними до кінця XIV ст., не приймаючи за точне прочитання І. Срезневським дати запису 1370 р., а вважаючи, що почерк Лаврського Євангелія дуже близький до таких пам’яток кін. XIV – поч. XV ст. як переславль-залеське (?) «Микулине Євангеліє», писець Микула (БАН 34.5.20; див. № 298), Євангеліє тетр, писець Алексейка (НБ МГУ 2Вg 42; див. № 307), «Переяславське» Євангеліє 1406–1410 рр., писець дияк Зіновій (РНБ, Ф. п. I. 21; ПС 572), і відмінне від них лише більшою щільністю письма. Учений також наводить, як доказ, твердження Л. Коробенка про те, що писець часто вживає в кінці рядка

скорочене накреслення (“півбукву”) **М** – прийом, який не засвідчений у точно датованих пам’ятках раніше 1390-х рр.²² Розглянемо ці твердження детально далі, після огляду орфографії письма.

Створено Євангеліє, вірогідно, в Києво-Печерській лаврі²³. У 1554 р. воно знаходилося в Церкві Пресвятої Богородиці цього монастиря, згідно з описом церковного майна, складеного в березні цього року²⁴. Євангеліє в 2°, кодекс неповний, на 181 арк. Публікувалися частково та повністю окремі аркуші, запис, ініціали та заставки рукопису І.І. Срезневським, Г. Крижановським, Ф.І. Титовим, О.О. Шахматовим, А.Ю. Кримським, М.В. Геппенером, Я.П. Запаском та іншими вченими: арк. 1, 15 зв., 70 зв., 72, 74, 96, 107 зв., 158 зв. та ін.²⁵

Євангеліє писано уставом др. пол. XIV ст., середнього розміру, нечітким, в два стовпці, двома почерками: I. Арк. 1–1 зв. (шість рядочків на початку стовпця *в*, до кіноварного заголовка), 7, 16 зв.–71 зв. (стовпець *в*), 72, арк. 86–86 зв. (це лише третя частина аркуша, яка є вставкою, на якій вписано пропущений текст: 14-ть рядків на арк. 86а, і шість рядків на арк. 86в), 94а (писано першу третину і другу половину стовпця), 158 зв.–163 зв., 166 (крім двох верхніх рядочків стовпця *а*) – 181 зв. II. Арк. 1 зв. (від кіноварного заголовка статті стовпця *в*) – 6 зв., 7 зв.–16, 72 зв.–85 зв., 87–158 (у середині стовпця *а* арк. 94 другим писцем писано тільки сім рядочків, як і на арк. 158б), 164–165 зв., 166 (два верхні рядочки стовпця *а*). Кіноварні заголовки та ініціали вписані художником, який оформляв в рукопису заставки і тератологічні ініціали.

М.В. Геппенер, описуючи рукопис, тип письма визначав як штучний (“літургичний”) устав середини або другої половини XIV ст., відмічаючи такі характерні його особливості, як пізнього східнослов’янського устава, який відживав: “чергування вузьких і широких форм літер, гіпертрофічних натисків і тонких волосяних ліній, прагнення звести до мінімуму або ввести в рядок хвості літер, які виступають за його межі. Звідси, між іншим, витягнена в правий бік, майже паралельна рядковій потовщена нижня частина хвоста **З**, окремі випадки написання **У** без хвоста, дуже тонкі хвості **Р**, **Ц**, **У**. Поряд з цим у даному рукопису відзначаємо деяку витягненість літер у висоту. Ця витягненість збереглася, очевидно, від попереднього періоду ломки симетрії найдавнішого устава (в XIII і на поч. XIV ст.). Те ж саме порушення симетрії, правда, таке, що зберігалось звичайно і в застиглому пізнішому уставі, в формі окремих літер рукопису: так, **Ю**, **Ю**, **Н**, **И** з піднятою догори прямою чи скошеною перемичкою

(причому у **Є** і права половина літери часто відкинута в лівий бік, а в кіноварних заголовках йотація, як правило, передається одним широким відкинутим у лівий бік **Є**; **Н** та **И** часто важко розрізнити); **Ч** у вигляді розщепу більшої або меншої глибини, іноді трохи асиметрична; **Ж** з дуже зменшеною верхньою частиною; петля **А** дуже вузька і тонка з потовщенням на кінці; у кінці рядків іноді лігатури **МУ**, **АК**, **АР** та інші і спрощені половинні літери **М**, **А**, **Д**, за типом простого тайнопису – “полусловицы”. У графіці вжито виключно **Ы** з ером, **У** замість **ОУ** в закритих складах, іноді **І** замість **И**, найчастіше в кінці рядка; крапка ставиться внизу рядка, а не в середині, як у старших рукописах.” Далі вчений наголошує, що “відзначеним вище рисам деякого архаїзму, наприклад, витягненість літер у довжину, відсутність повної сталості у їх накресленнях, при наявності типу пізнього уставу, який цілком склався, з його орнаментальною і орфографічною системою, ми не надаємо вирішального хронологічного значення, вважаючи їх скоріше ознаками місцевих особливостей південних областей колишньої Київської Русі, що найбільше потерпіли від татарщини. Палеографічному датуванню серединою чи другою половиною XIV ст. не суперечать і наведені І.І. Срезневським залишки запису 1370 р. Правда, Г. Крижановський на основі архаїзмів, що збереглися в фонетиці рукопису (ці архаїзми, мабуть, теж є пережитками), вважає, що рукопис належить до першої половини XIV ст.”²⁶.

Наведеним вище даним М.В. Геппенера нічим не суперечить проведене нами звуження хронології часу написання Євангелія до третьої чверті XIV ст. Проте подані вченим дані потребують суттєвого доповнення й уточнення. Найперше це те, що рукопис писано двома писцями: висота письма першого писця 4 мм, другого – 5 мм. Почерк першого писця з нахилом вліво, тому права сторона букв трохи більша за ліву. Почерк другого писця теж з нахилом вліво, але рівніший ніж у першого, і ще більш рівний з арк. 72 зв., проте одні букви писані з нахилом, а інші – рівно. У другого писця більш потовщені вертикальні частини букв, через це його широкі букви ширші, ніж у першого писця. Тобто, уставні накреслення першого писця симетричніші, а в другого писця вони більш витягнуті у висоту. Що до графіко-орфографічних особливостей письма відмітимо такі: перемички букв **Ю**, **Ю**, **Ѧ**, **Н**, **Н** підняті вище від середини букв, і переважно скошені, але не зовсім доходять до верхівки букв; писцями не пишеться спеціально, як палеографічний прийом, буква **Ѧ** з правою частиною відкинутою вліво, її нахил переважно пов'язаний з нахилом самого по-

черку, а права частина букви має таке накреслення, як і **Є** вузьке; букви **И** і **Н** добре виписані, і їх читання не викликає труднощів; в кінці рядків вживається **І** десятиричне як палеографічний прийом заміни широкого варіанта, **И** восьмиричного, вузьким варіантом: буква **Ѡ** з низькою серединою; буква **Ѵ** накресленням близька до **Ц**, її ліва сторона вертикальна, тільки права сторона як і раніше залишається заокругленою, як і в інших кодексах XIV ст.; використання півбуквених накреслень в кінці рядків: **Ѧ**, **ѧ** (пишеться права сторона букв) та **Ѩ** (пишеться ліва сторона букви); та ін.

Що до тверджень у примітці до опису цього кодексу в СК XIV 2002 I (№ 179, с. 317), то нами було порівняно письмо і орфографія досліджуваного рукопису з окремими текстами кодексів, вказаними А. Туріловим, за доступними нам ілюстративними матеріалами, і відразу ж хочемо відмітити, що почерки писців Микули і Алексейкі не близькі, як вказується в описах цих пам'яток у СК XIV ст. (№298, с. 445; №307, с. 457), в їх графіці наявні суттєві відмінності, наприклад, у накресленнях в кінці рядка **Ѣ** і півбукви **Ѧ**. Євангеліє тетр писця Алексейкі за типом письма і графіко-орфографічними особливостями близьке до типу письма Лаврського Євангелія, але написаний він пізніше від нашого апракоса, а більш близький тетр до Київського Псалтиря 1397 р.²⁷. А ось письмо Євангелія тетра «Переяславського» 1406–1410 рр. дійсно близьке до Лаврського рукопису, але зовсім відмінне художнім оформленням заставок і вживанням великих тонких кіноварних ініціалів, що є характерним саме для XV ст. Близькість письма говорить про те, що писець «Переяславського» Євангелія, вірогідніше всього, навчався в московському скрипторії, а переписуваний ним рукопис був зроблений із значно ранішого. Оскільки московські писці, як і з інших північно-східних земель, в середині – другій половині XIV ст. переважно навчалися в київських скрипторіях. Тому можна зазначити, що московські скрипторії розвивалися на основі київської писемної школи, і опанований писцями тип письма – пізній літургічний устав, ще довго використовувався в Північно-Східній Русі, значно довше, ніж в київських книгописних центрах, як і тератологічний стиль художнього оформлення кодексів. Що до використання в якості підтвердження датування Лаврського рукопису кінцем XIV ст. твердження Л. Коробенко про те, що прийом скороченого накреслення півбукви не засвідчений в точно датованих пам'ятках раніше 1390-х рр., не може бути безастережно використаним, так як точно датованих кодексів збереглося мало, а для більшості недатованих їх

археографічні датування неоднозначні. Вживання в кодексах півбукви **М** само по собі ще не є датуючою в більш вузьких часових рамках рисою. Для цього необхідне проведення графіко-орфографічного аналізу її вживання, що й було здійснено нами в роботі над Лаврським Євангелієм. На жаль, нам не відомо які рукописи досліджувала Л. Коробенко, і яких накреслень в них півбуква **М**; чи враховувались вченою особливості графіко-орфографічних систем кодексів (безпосередня наявність рис другого південнослов'янського впливу). У рукописах півбуква **М** пишеться перед голосною буквою чи буквеним знаком в кінці рядка. У нашому Євангелії пишеться ліва половина букви з середньою частиною у вигляді довгого хвоста, закрученого вправо під наступною голосною. Вживається чи ця буква в «Микулиному Євангелії» ост. чв. (кін. ?) XIV ст., в Євангелії тетрі кін. XIV ст. нам невідомо, через недостатність ілюстративного матеріалу, а в примітці А. Турілова її наявність не відмічена, хоча для датування, проведеного вченим, її наявність має значення. У переглянутих нами знімках рукописів в книзі Г. Вздорнова «Искусство книги Древней Руси...»²⁸, півбуква **М** зустрілася тільки в двох рукописах (описи №54 і №57), віднесених автором до московських за походженням кодексів (? – До цих кодексів учений включив і рукописи, писані (тобто – списані) в м. Києві писцями з Московії, напр., написаний дияком Спирідонієм Київський Псалтир 1397 р.): Євангельські читання кін. XIV ст., заставки XV ст. [Москва] (ГИМ, Воскр. 2; СК XIV ст. № 201, 343–344 – Євангеліє апракос повний кін. XIV (?) – поч. XV ст.), і «Євангеліє Кошки» біля 1392 (?) року, ініціали і заставки 90-х років XIV ст., [Москва] (ГБЛ, нині – РГБ), ф. 304, III, №4/М.8654; у СК XIV ст. кодекс не включений, оскільки укладачі передатували його XV ст.). Але в цих кодексах, на відміну від Лаврського рукопису, пишеться не ліва, а права половина букви **М** з середньою частиною у вигляді довгого хвоста, закрученого вліво під попередню літеру. Письмо Євангелія апракоса схоже за графікою і орфографією з Лаврським Євангелієм, але зовсім відмінне від нього художнім оформленням заставок і тератологічних ініціалів; в ньому заставки такі ж, як і в «Переяславському» Євангелії. А в «Євангелії Кошки» графіка, правопис і художнє оформлення повністю відмінне від Лаврського рукопису і має характерні особливості, безпосередньо пов'язані зі змінами в графіці й орфографії московських рукописів, починаючи з 90-х років XIV ст., викликаних другим південнослов'янським впливом, як встановила своїми ґрунтовними дослідженнями

М.Г. Гальченко²⁹, вивчаючи цей вплив на російські рукописи. В «Євангелії Кошки» наявний мінімальний набір південнослов'янських орфограм. Цей набір рис другого південнослов'янського впливу, як й інші, був встановлений М.Г. Гальченко³⁰. В Лаврському Євангелії зовсім немає орфографічних рис другого південнослов'янського впливу, які були характерними для українських кодексів кінця XIV ст.³¹, безпосередньо київської школи письма.

Євангеліє тетр (ф. 301 (ЦАМ КДА), № 380 п; каталог №14). Третя чверть XIV ст. (Петров 1875–1879 – Пергамений рукопис, XIV ст.; Указ. ЦАМ КДА 1897 – Уривок з канону Богородиці, XIV ст.; Геппенер 1969 – Зачала з Євангелія, канон Богородиці та читання з Псалтиря, др. пол. – кін. XIV ст.)³². Уривок в 4°, на шести аркушах. Опубліковано М.В. Геппенером 5-й аркуш рукопису³³.

Уривок тетра писано уставом тр. чв. XIV ст., середнього розміру, в один сповпець, одним почерком. В опису М.В. Геппенера тип письма визначено як літургічний устав, цілком сформований приземкуватий, другої половини – кінця XIV ст.: “Письмо впевнене і старанне, літери невисокі (близько 0,4 см), широко розставлені. Типові для пізнього східнослов'янського устава накреслення **Ю**, **Ю**, **Ю**, **Н**, **И** з дуже високими, переважно скошеними перемичками (**Ю** і **Ю** з піднятими вгору язичками), **Ч** – розщип на короткій ніжці, **Ж** – майже без верхньої частини і т. ін. – досить близькі до дрібних і недбалих форм старшого “руського” півустава. Відзначимо ще дуже вузьке **О** (іноді також широке **О** і **О**); відкинутий у правий бік, майже пералельний до лінії рядка товстий і довгий хвіст **З** (пор. **З** в заголовку майже без хвостика). Поряд з дуже тонкими хвостами **У**, **Р** і лівої нижньої частини **Х** характерні для пізніх почерків дуже товсті, майже прямі і навіть підкреслені внизу хвосту **Ц** і правої нижньої частини **Х** (див. ще таке **Ф** на знімку табл. II з Лаврського рукопису № 4 – № 13 даного опису; подібний хвіст **Р** – далі, в уривку кінця XIV ст. № 16”. Далі, вчений зауважує, що “типові для східнослов'янських рукописів не лише графіка, а й система орфографії та фонетики рукописного уривка (з фонетичних особливостей відзначимо: “блжнъ разумиваа на нища ...” – арк. 4”. Він також відзначив, що “текст євангельських уривків лексично дуже відрізняється від Лаврського рукопису (різними старослов'янізмами), але орфографічно близький до нього”³⁴. Саме за графіко-орфографічними особливостями письма ми датуємо уривок тр. чв. XIV ст., як і Євангеліє апракос “Лаврське”. У ньому, наприклад, як і в Євангелії, вживається **Т** з ером: *пребываєть* 2; буква **У** замість

ОУ після приголосних: *помилуй*, та ін. Уривок № 16 за каталогом М.В. Геппенера, з яким він порівнює цей уривок, ми також датуємо третьою чвертю XIV ст.

Пролог (?) (ф. 235, № 19; каталог №27). Третя чверть XIV ст. (фондовий – фрагмент рукопису XIV ст). Фрагмент у 2°, на смужці 316 x 50, відрізаної вздовж аркуша.

Писаний уставом ост. чв. XIV ст., середнім із легким нахилом управо, в два стовпці, одним почерком. Найхарактернішими особливостями письма є: у букв **ІА**, **ІЄ**, **Н**, **И**, **Ю** з'єднувальна перемичка трохи вище середини літери; пишеться тільки графема **Ъ**: *възыде* 1в; буква **Ч** – у вигляді розщепу, **Ж** – з маленькою верхньою частиною; йотація звука **А** передається на початку слів та після голосних через **ІА**; йотація звука **Е** передається на початку слів та після голосних через букву **ІЄ** та через букву **Є** широкі; дифтонг **ОУ** наявний на початку слів, а в середині вживано монофтонг **У**: *оутро[...]* 1б, *лука* 1 б.; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ь** та **Ъ**: *плоть* 1б, *градъ* 1в.

Тріодь (ф. 235, № 6; каталог №34). Третя чверть XIV ст. (ПС XI–XIV 1966 – Тропарі й кондаки Богородиці та Воскресінню Христову, кін. XIV ст.; Геппенер 1969 – Тропарі й кондаки Богородиці та Воскресінню Христову, кін. XIV ст.)³⁵. Уривок у 4°, на двох аркушах; використовувалися для обкладинки. Опубліковано М.В. Геппенером транслітерацією два тропарі та фотокопією арк. 2³⁶.

Писано уривок літургічним уставом тр. чв. XIV ст., середнім і прямим, в два стовпці, одним почерком. Найхарактернішими особливостями письма є: у букв **ІА**, **ІЄ**, **Н**, **И**, **Ю** з'єднувальна перемичка вгорі букв; у букви **Ѡ** низька середина; пишеться графема **Ъ**; після приголосних пишеться буква **А**: *клада* 2; йотація звука **А** передається на початку слів та після голосних через **ІА**: *якоже* 2, *чѣта* 2; йотація звука **Е** передається на початку слів через **ІЄ**, а після голосних поряд з традиційним вживанням **ІЄ** вже наявне вживання **Є** широкого перевернутого: *їедину* 2, *поємь* – *пѣмь* 1 зв.; диграф **ОУ** пишеться на початку слів, а після приголосних буква **У**: *оутробу* 2; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ь** та **Ъ**: *кладезь* 2, *въскрсить* 1 зв.

М.В. Геппенер наводив такі характеристики: “Невелике письмо (0,3–0,4 см) з не дуже різкими натисками (проте в ініціалах їх підкреслено) і не зовсім вільно, нібито штучно вимальованими контурами літер (можливо, переписувач звик до іншого типу письма – на-

приклад, до старшого півустава). Проте разом з тим у накресленнях окремих літер помітні усі типові риси пізнього східнослов'янського устава в їх усталених формах. Із особливостей можна відзначити **Р** з товстою прямокутною шоглою, яка спускається під рядок, й іноді закінчується на рівні рядка; порівняно короткий хвостик **З**, потовщений у правий бік, який трохи спускається під рядок; верхня горизонтальна лінія **Б** тонка, майже без зубця на правому кінці; верхня петля **В** іноді дуже мала; численні скорочення; у кінці рядків іноді лігатури літер і високе **Ъ** з відкинутою в лівий бік зігнутою верхньою частиною. Глухі у кінці слів іноді пропущено. Йотація часто передається відкинутим у лівий бік широким **Є**. На східнослов'янське походження вказують і графіка рукопису, і закономірні чергування **ОУ** і **У**, **ІА** і **А**, вживання **Ъ** і т. ін.³⁷

Євангеліє апракос повний (ф. 235, № 5; каталог №7). Остання чверть XIV ст. (ПС XI–XIV 1966 – “Слово на Страсти Христовы”, поч. XIV ст.; Геппенер 1969 – Євангеліє апракос, перш. пол. XIV ст.; ПС XV Д 1993 – Євангеліє апракос, перш. пол. XIV ст.; СК XIV 2002 I – перш. пол. XIV ст.)³⁸. Уривок Євангелія в 2°, на одному аркуші; використовувався для обкладинки. Публікація М.В. Геппенера аркуша 1 зв.³⁹

Писано уставом ост. чв. XIV ст., великим, у два стовпці, одним почерком. В опису СК XIV ст. зазначено, що почерк уривка дуже близький до почерка Службника (ЯМЗ, № 15472 – ПС, № 469), датованого за записом помяника 1328–1336 рр., і далі для порівняння робиться посилання на книгу Г.І. Вздорнова “Искусство книги Древней Руси...”⁴⁰. Проте дослідник датує Службник другою половиною XIV ст., тип письма якого хронологічно ближчий до описуваного нами уривка. Почерки двох рукописів одного типу письма, але різні, що було виявлено при проведенні графіко-орфографічного аналізу письма за ілюстрацією арк. 63 зв.

Найхарактернішими особливостями письма уривка є: у букв **ІА**, **Є**, **Н**, **И**, **Ю** з'єднувальна перемичка майже вгорі букв; у букви **Ѡ** низька середина; пишеться графема **Ъ**; йотація звука **А** передається на початку слів та після голосних через **ІА**: *іако* 1 зв., *ѡ галелѣа* 1 зв., але наявно за середньоболгарською орфографією написання після голосних і з **А**: *вѣроа* 1; йотація звука **Е** передається на початку слів та після голосних через **Є**: *єси* 1 зв., *разоумѣеть* 1 зв., проте характерним є вживання перевернутої букви **Є**, яка зафіксована в самому кінці арк. 1: *є[динъ]*; послідовно пишеться диграф **ОУ**: *члѣвкоу* 1 зв.;

м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ъ** та **Ѣ**: *приходить* 1 зв., *ѡ малыхъ* 1 зв.

У правопису уривка є вже елементи, притаманні для ост. чв. XIV ст., наявні середньоболгарські орфограми, напр., написання **А** після голосних.

М.В. Геппенер тип письма уривка визначав як “великий каліграфічний устав першої половини XIV ст.” і подавав таку графіко-орфографічну характеристику письма: “Літери лише злегка витягнені в довжину (близько 0,5 см), вільно розставлені. Літери старанно виписано, нерідко з орнаментальними деталями (пор. часто вживану замість широкого **О** і в сполученні **Ѡ** заокруглену, майже замкнену омегу з внутрішньою частиною із мережчатих зубців, орнаментальні крапки і рисочки на перемичці **ІА** і на лівому тонкому хвостіку **Х**). Перемички **Ю, ІА, Ю, Н, И** проходять значно вище середини літери, іноді скошені (в одному випадку права частина **Ю** широка, відкинута в лівий бік). **З** – із потовщеною нижньою частиною, відкинутаю в правий бік і тонким хвостіком; **Ч** – розщип на високій ніжці; коромисло **Ѣ** на рівні верхньої межі рядка. Отже, в письмі помітні вже всі елементи майбутнього літургічного устава; це очевидно одна із ранніх спроб відновити симетрію старшого устава на основі нових, уже асиметричних форм окремих літер. Цей рукопис можна швидше віднести до першої половини XIV ст., про що свідчать і орфографічні особливості – виключне вживання **ѠѸ**, такі форми, як “погыбьш...” (кінець слова обрізано), збереження частини глухих голосних. На порівняно ранню дату вказують також мотиви і техніка виконання ініціала. Поряд з типовими формами літер східнослов'янського устава відзначимо ще певну систему у вживанні **А** і **ІА**, **Ѡ** і **О**, які чергуються”⁴¹. Подані вченим окремі орфограми, а також вказівка на мотиви і техніку виконання ініціала, скоріше свідчать про те, що даний уривок з рукопису, який був списаний із кодексу першої половини XIV ст. У процесі роботи писцем були внесені й орфограми, які проникали до наших рукописів під впливом болгарської тирновської традиції, офіційно закріпленої в Болгарії в 1375 р. патріархом Євфимієм, що вказує на пізніший час написання, а послідовне вживання диграфа **ѠѸ** було також притаманним для української скрипторської практики останньої чверті XIV ст.

Євангеліє апракос повний (ф. 235, № 11; каталог №8). Остання чверть XIV ст. (СК XI–XIII 1984 – кін. XIII – поч. XIV ст.)⁴². Уривок у 4°, на одному аркуші; використовувався як обкладинка.

Писано уривок руським півуставом ост. чв. XIV ст., великим із легким нахилом уліво, в два стовпці, одним почерком. Найхарактернішими особливостями письма є: у букв **ІА, ІЄ, Н, И, Ю** з'єднувальна перемичка високо вгорі, у букви **Ѡ** висока середина, але ще вжита графема **Ѣ**; йотація звука **Е** передається на початку слів та після голосних через **ІЄ**: *ѣго, падаѣтъ*; послідовно пишеться диграф **ѠУ**: *оуста, боудитѣ*, та ін.

Пролог на вересень–лютий (ф. 235, № 12; каталог №28). Остання чверть XIV ст. (фондовий – XIV – поч. XV ст.). Уривок у 2°, на одному аркуші; використовувався для обкладинки.

Писано уривок уставом ост. чв. XIV ст., середнім із легким нахилом управо, в два стовпці, одним почерком. Найхарактернішими особливостями письма є: у букв **ІА, ІЄ, Н, И, Ю** з'єднувальна перемичка майже вгорі; у букви **Ѡ** низька середина; паралельно пишуться **Ѣ** та **Ѥ**: *быхъ – быхъ* 1 зв.; буква **Ѣ** – у вигляді однобічного розщепу, **Ж** – з маленькою верхньою частиною; йотація звука **А** передається на початку слів та після голосних через **ІА**: *іако* 1 зв., *оумершаа* 1 зв.; йотація звука **Е** передається на початку слів та після голосних через перевернуту букву **Є** широкі, лише один раз наявна буква **ІЄ**: *ѣсть* 1 зв., *моѣ* 1; дифтонг **ѠУ** послідовно пишеться на початку слів та після голосних, а після приголосних переважає над монофтонгом **У**, який також поширений у цій позиції: *оуслыша* 1 зв., *члвѣкоу* 1 зв., *осужену* 1 зв.; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ѣ** та **Ѥ**: *власть* 1 зв., *апѣль* 1 зв.

Мінея святкова на рік (ф. I, № 4052; каталог №23). Кінець XIV – початок XV ст. (ПС XV 1986 – Мінея святкова, перш. пол. XV ст.; Гнатенко 2003 – XIV ст.)⁴³. Мінея в 2°, кодекс неповний, 101 арк.

Писано старшим руським півуставом кін. XIV ст., маленьким із легким нахилом управо, в два стовпці, двома почерками. Графічними особливостями письма є: написання букви **Т** двома прийомами – з двома однаковими крильцями, або ліве крильце трохи довше за праве; її написання з двома опущеними крильцями до рядка (*т*) не зустрілося, яке з початку XV ст. стало переважати, як, свого часу, спостеріг Є. Ф. Карський. Учений також указував і на характерні для XIV ст. різні накреслення букви **Ч**, які послідовно відбиті в досліджуваній Мінеї: 1) зі зменшеною ніжкою – **У**: *изреУенныѣ* 88, що поступово призвело до її втрати; 2) без ніжки – **У**: *втоущихъ* 88; 3) схоже до скорописного **ч**: *началникъ* 88; 4) однобічне **Ч**, схоже до сучасного друкованого: – *оучѣла* 88⁴⁴. Ці характерні риси написання графемних ва-

ріантів букв **Т** та **Ч**, а також уживання букви **Ѣ** вузької з язичком піднятим догори, відмічені й Л.В. Черепніним, з посиланням на В.М. Щепкіна⁴⁵. Вживання різних варіантів букви **Ч** є графічною особливістю рукопису, яка свідчить про те, що вживання графем однобічної і скорописної **Ч** є новітнім у графіці письма, тому йде такий графемний різнобій. У рукопису також наявні такі графічні написання букв: **Ы** – з ерем: *помышлєния* 48; **З** – архаїчного накреслення, з гачком з правого боку: *зємлю* 64; у букв **Ѧ**, **Н**, **И**, **Ю** з'єднувальна перемичка високо вгорі; буква **Ѡ** з високою серединою; **Ж** – з маленькою верхньою частиною та ін. Із характерних орфографічних рис це: передача йотація звука **А** після голосних через **Ѧ**: *дѣяния* 59; йотація звука **Е** на початку слова та після голосних через **Є** широкє з язичком піднятим догори: *єдинствѣ* 17, *вѣсхвалаємь* 9, трапляється і **Ю**: *црѣтвоуєщемоу* 6; наявний тільки дифтонг **ОУ** у всіх позиціях у слові – на початку, в середині, після голосних: *оупокою* 75, *оудоуцою* 99, *краєоуголнѣмь* 42; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ь** та **Ѣ**: *поють* 9, *дхѣныхъ* 59. Українські особливості в Мінєї наявні, напр., при подвійних написаннях: *мчѣка андрея* – *прѣбномчѣче андрѣе* 47; *вса оуцєдриль* – *моє оубожество оуцєдриль* 56; та в ін.: *яко позору бихомъ мирови* 67, *крѣпци* 67, *двоакої вѣсть* 77.

Розглянуті в статті рукописи належать до різних хронологічних етапів розвитку української орфографії: I. Давньоукраїнського (X–XIV ст.), та II. Староукраїнського (ост. чв. XIV–XVIII ст.)⁴⁶, яким характерні свої правописні особливості, які змінюються і в межах самих періодів. Дослідження графіко-орфографічної систем письма манускриптів дозволило точніше провести ідентифікацію часу їх написання.

Показчик рукописів за фондами (зібраннями, колекціями)

Ф. 1. Літературні матеріали (комплексний фонд): № 4052. Мінєя святкова на рік. Неповний кодекс. Кін. XIV – поч. XV ст. (за каталогом XIV ст. – №21).

Ф. 8. Київський університет Св. Володимира. Колекція рукописів: № 1 м. Псалтир. Уривок. Перш. пол. – сер. XIV ст. (№29).

Ф. 235. Інститут рукопису НБУВ. Колекція уривків рукописних книг: № 5. Євангеліє апракос повний. Уривок. Ост. чв. XIV ст. (№7); № 6. Тріодь. Уривок. Тр. чв. XIV ст. (№34); № 11. Євангеліє апракос повний. Уривок. Ост. чв. XIV ст. (№8); № 12. Пролог на вересень–лютий. Уривок. Ост. чв. XIV ст. (№28); № 18. Збірник слів та повчань. Уривок. Поч. XIV ст (№20); № 19. Пролог (?). Фрагмент. Тр. чв. XIV ст. (№27).

Ф. 301 (ЦАМ КДА). Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. Колекція рукописів: № 380 п. Євангеліє тетр. Уривок. Тр. чв. XIV ст. (№14).

Ф. 306 (КПЛ). Києво-Печерська Успенська Лавра. Зібрання рукописів бібліотеки: № 4 п/1. Євангеліє апракос повний (“Лаврське Євангеліє”). Неповний кодекс. Тр. чв. XIV ст. (до 1370 р.) (№6); № 5 п/19. Євангеліє апракос. Уривки. Сер. XIV ст. (№5).

¹ *Гнатенко Л.А.* Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 1996. – Вип. 3. – С. 39–57; *Гнатенко Л.А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків) : Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – К., 1997; *Гнатенко Л.А.* Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // *Український археографічний щорічник.* – Н. С. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 103–109; *Гнатенко Л.А.* Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток // *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського.* – К., 2000. – Вип. 3. – С. 266–277; *Гнатенко Л.А.* Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2000. – Вип. 6. – С. 11–21; *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог / Уклад., вступна ст. Л.А. Гнатенко. – К., 2003. – 193 с, 158 іл.; та ін.

² *Крыжановский Г.* Рукописные евангелия Киевских книгохранилищ: Исследование языка и сравнительная характеристика текста. – К., 1889; *Владимиров В.П.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // *Чтения в Обществе Нестора Летописца* – К., 1890. – Кн. 4. – Отд. 2; *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3; *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1891. – Вып. 1: Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной семинарии; *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1896. – Вып. 2: Собрания рукописей Киево-Печерской лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского и Десятинной церкви; *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1904. – Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора; *Лебедев А.*

Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1.

³ Укладання М.В. Геппенера за участю М.П. Візира та Й.В. Шубинського, які переважно надавали адміністративно-робочу підтримку. Далі скорочено – *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI – XIV ст. у фондах відділу рукописів...

⁴ Див. дані про рукописи за шифрами в кінці статті, в покажчику рукописів за фондами (зібраннями, колекціями).

⁵ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв. – М., 1984 (Далі – СК XI–XIII 1984); Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. 1: (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская). – М., 2002 (Далі – СК XIV 2002 I). Описи для цих каталогів були надіслані до Археографічної комісії АН СРСР, без вказівки на авторство М.В. Геппенера, колишнім завідувачем відділом рукописів ЦНБ УРСР М.П. Візирем, під його прізвищем. Ці описи потім готувалися й доопрацьовувалися (з уточненням змісту та ототожненням частин) для каталогів безпосередньо вченими, які займалися їх укладанням: М.Б. Тихомировим, Л.П. Жуковською, В.М. Загребніним, А.А. Туріловим та ін.

⁶ У каталозі М.І. Петрова Псалтир описано як рукопис XV ст. (*Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 2. – С. 131) Передатування було проведено М.П. Візирем.

⁷ *Тиховский Ю.* Два (неполных) пергаментных листка из Волынского (?) нотного Стихиаря XII–XIII в. (Из собрания Ю. Тиховского) // Изв. ОРЯС. – 1904. – Т. 9, кн. 1. – С. 103-112; *ПС XI–XIV 1966* – Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (Для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно») // АЕ за 1965 год. – М., 1966. – С. 213, № 431; *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI – XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 44–46, № 8; *СК XI–XIII 1984* – С. 369, № 481.

⁸ *Тиховский Ю.* Два (неполных) пергаментных листка из Волынского (?) нотного Стихиаря XII–XIII в. – С. 107–109 (увесь уривок, методом транслітерації, але без нотних знаків); *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 45 (транслітерація тексту правого аркуша), 46 (передача транслітерованого тексту додаткового аркуша), 134, табл. VII (арк. 2).

⁹ *Тиховский Ю.* Два (неполных) пергаментных листка из Волынского (?) нотного Стихиаря XII–XIII в. – С. 104, 104–105.

¹⁰ *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 44–45.

¹¹ Аналіз нотації та зміст уривків було проведено для каталогу XIV ст. доктором мистецтвознавства Л.Ф. Корній.

¹² М.П. Візир, при короткому описуванні рукопису для ф. 235 (Жито-

мирські уривки, XIV ст.) подавав припущення Л.П. Жуковської, яка перша вивчала цей уривок, що це може бути уривок зі Слова Максима Сповідника. Текст уривка мав бути надісланий до Москви, в Археографічну комісію АН СРСР, М.Б. Тихомирову, для уточнення датування та визначення змісту.

¹³ *Адрианова В.* Київський уривок псалтиря XIV віку // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. – 1908. – Кн. 2. – С. 95–104; *Маслов С.И.* Обзор рукописей библиотеки Имп. университета Св. Владимира. – К., 1910. – С. 9, № 1; *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 52–54, № 12.

¹⁴ *Адрианова В.* Київський уривок псалтиря XIV віку. – С. 96 (ініціали), вклейка між стор. 96 та 97 (арк. 2 зв.), 98–100 (транслітерація тексту всього уривка).

¹⁵ *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 54; *Адрианова В.* Київський уривок псалтиря XIV віку. – С. 101–104.

¹⁶ *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI – XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 52, 53–54; *Адрианова В.* Київський уривок псалтиря XIV віку. – С. 97.

¹⁷ *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 2. – С. 8; *ПС XI–XIV 1966* – С. 244, № 1002; *Жуковская Л.П.* Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI – XIV в связи с лингвистическим изучением их // Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. – М., 1968. – С. 328; *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI – XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 58–60, № 14; – С. 140, табл. XI; *СК XIV 2002 I*. – С. 361–362, № 219.

¹⁸ *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI – XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 140, табл. XI.

¹⁹ Там само. – С. 59.

²⁰ *Востоков А.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. – СПб., 1842. – С. 196; *Срезневский И.И.* Древние памятники русского письма и языка X–XIV вв. // Изв. ОРЯС. – СПб., 1863. – Т. 10 (отд. изд. – 1863). – Стб. 223; *Срезневский И.* Две рукописи Киевопечерской лавры XIV и XV века: В кн. Срезневский И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки имп. Академии наук. – СПб., 1875. – Т. 28. – Кн. 1. Прилож. 1. – № ЛХХІХ, 554–558; *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – 559 с. – Прилож. 2. Опись церковного имущества киево-печерской обители, составленная в 1554 году... – С. 16; *Крыжановский Г.* Рукописные евангелия Киевских книгохранилищ... – С. 53–82, 361–366; *Владимиров В.П.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. – С. 17; *Воскресенский Г.* Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI–XVI вв. – Сергиев Посад, 1894. – С. 60, Б-53; *Волков Н.М.* Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV веков и их указатель. – СПб., 1897. – С. 54, №60; *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 2. – С. 8; *Кримский А.* Украинская

грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепров'я. – М., 1907. – Вып. 1, т. 1. – С. 57–58; *Титов Ф.И.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. – К., 1911. – Вып. 1: Русское книгописание XI–XVIII вв. (с LXXIV рисунками). – С. 13, 14; *Свенціцький І.* Нариси з історії української мови. – Л., 1920. – С. 41, 45; *Шахматов О.О., Кримський А.Ю.* Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. – К., 1924. – С. 152–156; *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – Л., 1928. – С. 49, № 65; *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., 1960. – С. 8, 49–50; *ПС XI–XIV 1966.* – С. 244, № 1001; *Жуковская Л.П.* Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV... – С. 321; *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 54–58, № 13; *Запаско Я.П.* Українська рукописна книга. – Л., 1995. – С. 55, 259–262, № 50; Евангелие от Иоанна в славянской традиции / Изд. подготовили А. А. Алексеев, А. А. Пичхадзе, М. Б. Бабицкая и др. – СПб., 1998. – С. 79; *СК XIV 2002 I.* – С. 316–318, № 179; *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. – Л., 2003.

²¹ *Срезневский И.И.* Древние памятники русского письма и языка X–XIV вв. – Стб. 223 (запис); *Срезневский И.* Две рукописи Киевопечерской лавры XIV и XV века. – С. 555–556; *Шахматов О.О., Кримський А.Ю.* Нариси з історії української мови та Хрестоматія... – С. 152.

²² Див.: *СК XIV 2002 I.* – С. 317; *Коробенко Л.А.* Комплекс псковских рукописей из собрания Синодальной типографии (Атрибуция почерка и отдельная хронология рукописей) // Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь : Тез. докл. Междунар. конф. Москва, 17–19 ноября 1998 г. – СПб., 1998.

²³ Про те, що рукопис створено в великому скрипторії, свідчить і його вишукане високохудожнє оформлення: Заставок три, арк. 1, 72, 158 зв., тератологічного стилю, зроблені кіновар'ю та синьою і жовтою фарбами, зрізані вгорі при наступному оправленні книги. Назва Євангелія, арк. 1, заголовки читань П'ятдесятниці, арк. 27, субот Поста, арк. 125, Страсного тижня, арк. 141, та назви місяців у Місяцеслові, арк. 158 зв., 161 зв., 162 зв., 163 зв., 167, 171 зв., 172 зв., 173 зв., 174, 174 зв., 177, 177 зв., Євангелія утрени недільні, 179, виписані невеликими орнаментованими літерами кіновар'ю, синьою та жовтою фарбами, якщо розміщені на одному рядку, коли продовжуються на інших – кіновар'ю. Заголовки статей кіноварні. Ініціали великі плетінчасті тератологічного типу (більше 350), виконані кіновар'ю та синьою і жовтою фарбами. Лише на арк. 17 два ініціали, людина (блазень) та грифом, звільнені від плетінки, що набуде поширення тільки в кінці XIV ст. Заголовні літери кіноварні, тільки на арк. 17 заголовна літера виконана фарбами, а на 17 зв. – кіновар'ю. Рисунок: рука з чашою, арк. 99, 109 зв., 125, та чаша, арк. 177, в які вписано кустоду, зроблено чорнилом.

²⁴ *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. –

Прилож. 2. Опись церковного имущества киево-печерской обители, составленная в 1554 году... – С. 10, 16.

²⁵ *Срезневский И.И.* Древние памятники русского письма и языка X–XIV вв. – Столп. 223 (запис); *Срезневский И.* Две рукописи Киевопечерской лавры XIV и XV века. – С. 554–558 (урывки арк. 74, 96); *Крыжановский Г.* Рукописные евангелия Киевских книгохранилищ... – Иллюстрація арк. 107 зв. між лл. 68 і 69; *Титов Ф.И.* Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. – С. 13, 14, рис. 6, 8 (арк. 72 – заставка, 158 зв.); *Титов Ф.И.* Типография Киево-Печерской Лавры. – К., 1916. – Иллюстрація арк. 72 між лл. 26 і 27; *Шахматов О.О., Крымский А.Ю.* Нариси з історії української мови та Хрестоматія... – С. 152–156 (урывки текстів); *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – С. 53 (ініціал); *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 138–139, табл. Ха, б (арк. 70 зв., 72); *Запаско Я.П.* Українська рукописна книга. – С. 259–261 (арк. 15 зв. (ініціал), 72, 1).

²⁶ *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 56–57; *Срезневский И.* Две рукописи Киевопечерской лавры XIV и XV века. – С. 554–558; *Крыжановский Г.* Рукописные евангелия Киевских книгохранилищ... – С. 53–82.

²⁷ Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП Ф 6]. – М., 1978. – Т. 2: Факсимиле.

²⁸ *Вздорнов Г.И.* Искусство книги Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV вв. – М., 1980.

²⁹ *Гальченко М.Г.* Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси : Избр. работы. – М. ; СПб., 2001.

³⁰ Там же. – С. 339–340.

³¹ *Гнатенко Л.А.* Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. – С. 39–57; *Гнатенко Л.А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу...; *Гнатенко Л.А.* Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток. – С. 266–277.

³² *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – С. 369; Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н.И. Петров. – К., 1897. – Изд. 2. – С. 206, № 184; *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 60–61, № 15.

³³ *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 141, табл. XII.

³⁴ Там само. – С. 60, 61.

³⁵ *ПС XI–XIV 1966.* – С. 238, № 885; *Гептнер М.В.* Слов'янські рукописи XI – XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 62–63, № 16.

³⁶ *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 63, 142, табл. XIII.

³⁷ Там само. – С. 62.

³⁸ ПС XI–XIV 1966. – С. 222, № 597; *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів . . . – С. 50–51, №11 ПС XV Д 1993. – Дополнення к “Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР”. – М., 1986 / Сост.: Н.А. Охотина, А.А. Турилов. – М., 1993. – С. 368, приложение № 7; *СК XIV 2002 I.* – С. 244–245, № 124.

³⁹ *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 137, табл. IX.

⁴⁰ *СК XIV 2002 I.* – С. 244; *Вздорнов Г.И.* Искусство книги Древней Руси... – Каталог № 93.

⁴¹ *Геппенер М.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів... – С. 50, 51.

⁴² *СК XI–XIII 1984.* – С. 348, № 439.

⁴³ ПС XV 1986 – Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / Сост. А.А. Турилов. – М., 1986. – С. 114, № 821; *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. – С. 12.

⁴⁴ *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – С. 198, 202.

⁴⁵ *Черепнин Л.В.* Русская палеография. – М., 1956. – С. 241–242; *Щенкин В.Н.* Учебник русской палеографии. – М., 1918; 2-е изд. – М., 1967. – С. 106.

⁴⁶ Ці етапи, а також третій – Новоукраїнський (XIX–XXI ст.), подано В.В. Німчуком у Передньому слові до Хрестоматії «Історія українського правопису: XVI–XX століття» / Упоряд. В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. – К., 2004. – С. 5.